

Birinci Türkoloji Qurultay və türk milli kimliyin fəlsəfi-ideoloji əsasları

Sadiq Qurbanov

Texnika üzrə fəlsəfə doktoru

Milli Məclisin deputatı

E-mail: sadiq131@yandex.com

Annotasiya. 1926-cı ildə Bakı şəhərində keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay bu gün müasir Azərbaycan tarixinin ən möhtəşəm və tələyüklü hadisələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Bu qurultayda müzakirə edilən məsələlər – türk xalqlarının mədəni integrasiyası, türkologiyanın aktual problemləri, türk dünyasının dili, tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin gələcək inkişafı, eləcə də latın qrafikası əsasında vahid ümumtürk əlifbasına keçid ideyası – mahiyyət etibarilə milli kimlik konsepti ilə bilavasitə bağlı idi. Qurultay, sovet ideoloji çərçivəsi daxilində təqdim edilsə də, onun zahiri siyasi-ideoloji qatının altında türk milli kimliyinin elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi prosesi dayanırdı. Lakin məsələnin dərin qatlarında tamamilə fərqli və ziddiyyətli bir məqsəd də mövcud idi. Bir tərəfdən, türk xalqlarının sovet milli-ideoloji modeli əsasında inkişaf etdirilməsi görüntüsü yaradılırdı, digər tərəfdən isə türk kimliyi ilə bağlı elm və ictimai fikir nümayəndələrinin müəyyənləşdirilməsi və sonradan zərərsizləşdirilməsi planlaşdırılırdı. Çünki “türk milli kimliyi” sovet ideologiyasının mahiyyətinə yad idi; velikorus mərkəzçi ideoloji sistem türk milli kimliyinin inkişafında deyil, onun maskalanmış şəkildə zəiflədilməsində və məhvində maraqlı idi. Prezident İlham Əliyevin imzaladığı Sərəncam (2025) Birinci Türkoloji Qurultayın ideyalarını təkcə tarixi yaddaş müstəvisində bərpa etmir, eyni zamanda onları müasir siyasi, mədəni və geostrateji reallıqlar fonunda aktual və işlək ideoloji xəttə çevirir. Bu Sərəncam türk xalqlarının milli kimliyinin qorunması, ümumtürk birlik ideyasının möhkəmləndirilməsi və ortaq gələcək perspektivlərinin formalaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyan dövlət sənədidir.

Açar sözlər: Birinci Türkoloji Qurultay, türk milli kimliyi, türk xalqlarının integrasiyası, sovet repressiyası, rus-sovet şovinizmi

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 25.02.2026; qəbul edilib – 11.03.2026

The First Turkological Congress and the philosophical-ideological foundations of Turkic national identity

Sadig Gurbanov

Doctor of Philosophy in Technical Sciences

Deputy of the National Assembly

E-mail: sadiq131@yandex.com

Abstract. The First Turkological Congress, held in 1926 in the city of Baku – the capital of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic – is today regarded as one of the most monumental and fate-determining events in the modern history of Azerbaijan. The issues discussed at this congress – cultural integration of the Turkic peoples, pressing problems of Turkology, the future development of the language, history, ethnography, literature, and culture of the Turkic world, as well as the idea of transitioning to a unified pan-Turkic alphabet based on Latin script – were, in their essence, directly connected with the concept of national identity. Despite the fact that the congress was presented within the framework of the Soviet ideological paradigm, beneath its external political and ideological facade there existed a process of scholarly definition

and systematization of Turkic national identity. However, in the deeper layers of this problem, another, contradictory objective was also present. On the one hand, an appearance was created of the development of Turkic peoples on the basis of the Soviet national–ideological model; on the other hand, plans were made to identify representatives of science and social thought associated with Turkic identity and to subsequently neutralize them. Since “Turkic national identity” was alien to the very essence of Soviet ideology, the Great Russian centralist ideological system was interested not in the development of Turkic national identity, but in its covert weakening and destruction. The Decree signed by President İlham Aliyev (2025) not only restores the ideas of the First Turkological Congress within the sphere of historical memory, but also transforms them into a relevant and effective ideological line in the context of contemporary political, cultural, and geostrategic realities. This Decree constitutes a state document of strategic importance from the standpoint of preserving the national identity of the Turkic peoples, strengthening the idea of pan-Turkic unity, and shaping shared perspectives for the future.

Keywords: First Turkological Congress, Turkic national identity, integration of Turkic peoples, Soviet repressions, Russian-Soviet chauvinism

Article history: received – 25.02.2026; accepted – 11.03.2026

Giriş / Introduction

1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay bu gün müasir Azərbaycan tarixinin ən möhtəşəm və taleyüklü hadisələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 22 oktyabr 2025-ci il tarixində Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında imzaladığı Sərəncam yalnız tarixi bir yubiley aktı deyil, eyni zamanda türk xalqlarının milli yaddaşı, tarixi taleyi və gələcək inkişaf perspektivləri baxımından son dərəcə mühüm siyasi və ideoloji əhəmiyyətə malik hadisədir.

Bu Sərəncam təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütövlükdə türk xalqlarının kollektiv yaddaşına ünvanlanmış tarixi çağırış kimi dəyərləndirilməlidir. Sözün həqiqi mənasında, 1926-cı ildə açılmış, lakin sonradan totalitar rejimin siyasi repressiyaları ilə qanla qapadılmış bir tarix səhifəsi bir əsr sonra yenidən açılmışdır. Dövlət bu səhifənin yenidən “oxunuşunu” təmin etmiş, millətin övladlarına öz tarixi ilə üz-üzə dayanmaq, keçdiyi yolu yenidən dərk etmək və gələcək yolun istiqamətini unutmamaq imkanı yaratmışdır.

Cənab İlham Əliyevin imzaladığı Sərəncamda xüsusi vurğulanır ki, “Birinci Türkoloji Qurultay ortağ zəngin keçmişə və qədim irsə malik türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında mərhələ yaratmış müstəsna əhəmiyyətli hadisələrdəndir. Beynəlxalq miqyaslı bu unikal elmi forumda türkologiyanın ən aktual məsələləri geniş və sistemli müzakirə obyektinə çevrilmiş, türk dünyasının dili, tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin gələcəyi ilə bağlı vacib qərarlar qəbul edilmiş, latın qrafikası əsasında vahid ümumtürk əlifbasına keçilməsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır” [2].

Əsas hissə / Main part

Qurultayın Azərbaycan milli, ictimai və siyasi tarixindəki müstəsna rolu Prezident İlham Əliyevin hələ 2005-ci ildə Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı imzaladığı Sərəncamda da öz əksini tapmışdır [1]. Bu fakt Azərbaycan siyasi hakimiyyətinin sözügedən qurultaya verdiyi dəyərin təsadüfi deyil, onun milli düşüncə tariximizdə oynadığı həlledici rolla bağlı olduğunu göstərir. Birinci Türkoloji Qurultayda müzakirə edilən məsələlər – türk xalqlarının mədəni inteqrasiyası, türkologiyanın aktual problemləri, türk dünyasının dili, tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin gələcək inkişafı, eləcə də latın qrafikası əsasında vahid

ümumtürk əlifbasına keçid ideyası – mahiyyət etibarilə milli kimlik konsepti ilə bilavasitə bağlı idi. Qurultay, sovet ideoloji çərçivəsi daxilində təqdim edilsə də, onun zahiri siyasi-ideoloji qatının altında türk milli kimliyinin elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi prosesi dayanırdı. Lakin məsələnin dərin qatlarında tamamilə fərqli və ziddiyyətli bir məqsəd də mövcud idi. Bir tərəfdən, türk xalqlarının sovet milli-ideoloji modeli əsasında inkişaf etdirilməsi görüntüsü yaradılırdı, digər tərəfdən isə türk kimliyi ilə bağlı elm və ictimai fikir nümayəndələrinin müəyyənləşdirilməsi və sonradan zərərsizləşdirilməsi planlaşdırılırdı. Çünki “türk milli kimliyi” sovet ideologiyasının mahiyyətinə yad idi; velikorus mərkəzçi ideoloji sistem türk milli kimliyinin inkişafında deyil, onun maskalanmış şəkildə zəiflədilməsində və məhvində maraqlı idi. “Milli kimlik” anlayışı öz ümumiləşmiş mənasında milli düşüncə, milli mədəniyyət, dil, din, tarix, vətəndaşlıq, vətənpərvərlik, ümummillilik ideya və milliyyətçilik kimi anlayışları özündə birləşdirir. Milli identiklik fərdin özünü müəyyən bir dövlətə və millətə mənsub hiss etməsi, bu mənsubiyyət əsasında siyasi və sosial davranış modelinin formalaşmasıdır. Milli identiklik milli mədəniyyətin, yaşanılan coğrafiyanın, tarixi keçmişin, adət-ənənələrin tanınması və sevilməsi ilə möhkəmlənir. Vətəninə, tarixinə, milli qəhrəmanlarına və mədəni dəyərlərinə qürur hissi ilə yanaşmayan fərddə sağlam milli kimliyin formalaşması mümkün deyildir [14]. Etnik özünüdərk və ya etnik identiklik isə insanın özünü müəyyən etnik icmanın üzvü kimi dərk etməsi ilə bağlı emosional və koqnitiv prosesdir; bu proses “biz-onlar” qarşılaşdırmasına, ortaq mənşə və tarixi taleyin dərk edilməsinə, geneoloji yaddaşa, tarixi hadisələrdə iştirak faktlarına, “doğma dil” və “doğma torpaq” anlayışlarına əsaslanır [15]. Milli kimlik anlayışı çoxqatlı mənə səviyyələrini əhatə edir və aşağıdakı əsas komponentlər üzərində formalaşır: milli düşüncə kimliyi, milli mədəniyyət kimliyi, milli dil kimliyi, milli tarixi yaddaş kimliyi, milli ədəbiyyat kimliyi, milli vətəndaşlıq kimliyi, milli vətənpərvərlik kimliyi, ümummillilik ideya, milliyyətçilik, milli dövlətçilik kimliyi, milli ritual və davranış sistemi kimi adət-ənənələr, milli qəhrəmanlıq ideali, milli kimliyə sevgi və s. Bu komponentlərin vəhdəti insanın milli kimliyini formalaşdıraraq onu sadə mənsubiyyət hissindən çıxarıb dərin özünüdərk sisteminə çevirir. Məhz bu mənə müstəvisindən yanaşdıqda aydın olur ki, Birinci Türkoloji Qurultay mahiyyət etibarilə türk xalqlarının milli kimliyinə həsr olunmuş tarixi hadisədir və onun əsl ideoloji-fəlsəfi məzmunu məhz bu kimliyin elmi, mədəni və tarixi əsaslarının müəyyənləşdirilməsindən ibarət olmuşdur. Ümummillilik lider Heydər Əliyevin ideoloji baxışı bu kontekstdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Heydər Əliyev milli kimliyi yalnız etnik mənsubiyyət səviyyəsində deyil, tarixi yaddaş, dil, mədəniyyət və dövlətçilik ənənələrinə söykənən bütöv sistem kimi görürdü. O, dilin qorunmasını milli kimliyin əsas sütunu hesab etdiyi üçün milli-mənəvi dəyərlərin və tarixi yaddaşın qorunmasını dövlət siyasətinin prioritet istiqamətləri sırasına daxil etmişdir. Heydər Əliyev üçün milli kimlik yalnız keçmişin mirası deyil, müstəqil dövlətin gələcəyini təmin edən strateji ideoloji dayaqların təməlidir. Onun ideoloji xətti, latın qrafikasına keçid və milli mədəniyyətin qorunması kimi tədbirlər vasitəsilə, Birinci Türkoloji Qurultayda qoyulmuş ideyaların müasir dövrdə bərpası və davamını təmin etmişdir. Bu baxımdan, Birinci Türkoloji Qurultay yalnız tarixi və elmi hadisə olmaqla kifayətlənmir; o, həm də milli kimliyin qorunması və inkişafı, dövlətçilik və mədəniyyətin ideoloji əsaslarının formalaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Prezident İlham Əliyevin 2025-ci il Sərəncamı bu ideoloji və elmi irsi qoruyaraq gələcək nəsillərə ötürmək məqsədini daşıyır.

Birinci Türkoloji Qurultayda yeddi problem müzakirə edilmişdir:

1. Əlifba məsələsi;
2. İmla-orfoqrafiya problemləri;
3. Termin məsələləri;
4. Tədris-metodika məsələləri;
5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri;
6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən ortaq ədəbi dil məsələsi;

7. Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi [7, s.8-9].

Bu məsələlərə, təbii ki qurultay iştirakçılarının hər birinin öz baxışı var idi. Onların içərisində alovlu şəkildə sovet-marksist mövqeyini müdafiə edənlər də, keçmiş Rusiya çar imperiyasının maraqları əsasında formalaşmış və elə bu maraqlardan çıxış edənlər də, türk xalqlarının gələcəyi ilə bağlı müzakirə olunan məsələlərə öz baxışlarını çox səmimi şəkildə ortaya qoyanlar da var idi. Bütün bu elmi “polifoniya”, ümumən, türk milli kimliyinin problemləri ilə bağlı idi və müzakirələr bütün hallarda bu kimliyin hansı model üzrə inkişaf etməsi ətrafında gedirdi.

Qurultayda çox məşhur elmi və ictimai simalar iştirak edirdi: V.V.Bartold, S.F.Oldenburq, A.A.Müller, F.Köprülüzadə, A.N.Samoyloviç, B.Çobanzadə, H.Zeynallı, A.R.Zifeld-Simumyaqi, S.Y.Malov, F.Ağzadə, N.F.Yakovleviç, C.Məmmədzadə, N.N.Poppe, H.Şəraf, T.Menzel, L.V.Şerba və başqaları.

Bu simaların etdiyi məruzələr elmi məsələləri əhatə etsə də, ümumən, türk xalqlarının gələcək taleyi ilə bağlı idi. Yəni buradakı məsələlərin ayrılıqda hər hansı türk xalqının deyil, bütün türk xalqlarının milli problemlərini əhatə edirdi. Məqsəd türk xalqlarını vahid əlifba, imla-orfoqrafiya, terminoloji sistem, tədris-metodika, dillərin integrasiyası, türk ədəbi dili, ortaq ədəbi dil və dil tarixi problemləri baxımından vahid məcraya yönəltmək və bununla da ümumtürk mədəni birliyini formalaşdırmaq idi. İndi bütün bu məsələlərə müasir dövrün gözü ilə yanaşdıqda Birinci Türkoloji Qurultayda müzakirə olunan məsələlərin və qəbul edilən qətnamələrin, əslində, ideya nüvəsində türk milli kimliyinin durduğu “Turan” birliyinə doğru apardığını görməmək olmur. Və elə qurultayın gedişində də rus-sovet ideoloqları bu həqiqəti gördülər və anladılar ki, Birinci Türkoloji Qurultayda təmsil olunan türkoloqlar kontingenti ilə niyyətlərində tutduqları “sovet türkologiyasını” formalaşdırmaq mümkün olmayacaq. Elə buna görə də 1926-cı il Birinci Türkoloji Qurultay nümayəndələrinin böyük əksəriyyəti amansız və qanlı şəkildə 1930-cu illər repressiyasına məruz qaldı. Əlbəttə, bu gün bunu XX əsrin 30-cu illərinin amansız stalinizm rejimi ilə əlaqələndirmək asandır və zahiri planda bu, əslində, doğrudan da belədir. Ölkədə 30-cu illərdən başlamış 50-ci illərin sonlarına qədər neçə milyon sovet insanı amansız cəza məşinindən keçərək həyatını, sağlamlığını, karyerasını itirdi. Bu cəhətdən, Birinci Türkoloji Qurultay nümayəndələrinin qətli, həbsi, yaxud bu və ya digər şəkildə cəzalanması, ümumən, 30-cu illər repressiyalarının tərkib hissəsi idi. Ancaq bu hadisəni yalnız 30-cu illərin günahı kimi izah etmək onun əsl mahiyyətini təhrif etmək deməkdir. Çünki burada məsələnin əsl mahiyyəti təkcə türkologiya elmi ilə bu və ya digər şəkildə əlaqəli insanların antisovet, xalq düşməni adları altında məhv edilməsi ilə yox, rus-sovet ideoloqlarının türk milli kimliyinin elmi-intellektual səviyyəsi olan türkologiya elminin məhvi ilə bağlı idi. Məqsəd bu elmi məhz həmin səviyyədə məhv etmək, yerində özləri tərəfindən konstruksiyalaşdırılmış yeni türkologiya – “sovet türkologiyası” yaratmaq idi. Bu cəhətdən, Birinci Türkoloji Qurultay nümayəndələrinin məhvini, sözün həqiqi mənasında, “türkologiyanın genosidi” adlandırmaq olar.

Rus-sovet ideoloqları qurultayda qoyulmuş məsələləri, necə deyərlər, ağızlardan çıxan hər kəlməni diqqətlə dinləyirdilər. Cari məqsəd – kimin nə fikirləşdiyini öyrənmək, perspektiv məqsəd – bu deyilənlər əsasında sovet türk milli kimliyini necə formalaşdırmaq idi. Edilən bütün çıxışlardan hərə özünə uyğun nəticə çıxarırdı. Qəlbən, ruhən türkologiyaya bağlı olan alimlər öz baxışlarını səmimi şəkildə ifadə edir, rus-sovet ideoloqları isə bu fikirləri “antitürk milli kimliyi” müstəvisində analiz edirdilər. Lakin çıxışlar heç də rus-sovet ideoloqlarının düşüncəsində mövcud olan bədxah niyyətləri təsdiq etmirdi. Məsələn, V.V.Bartold belə hesab edirdi ki, Orxon yazıları tarixdə zaman etibarilə ilk dəfə özünü türk adlandıran və VI əsrdə ön plana çıxan xalqa mənsubdur. Bu xalqın türk mənşəli olmasına onun dil abidələri tapılana qədər heç bir şübhə yox idi. Təbii ki, bu dil VI əsrə qədər də mövcud idi və ola bilər ki, o zaman türk dili adlanmırdı [7, s.32]. Bartoldun bu yanaşması öz dövrünün ən avtoritetli tarixçi-türkoloqunun simasında türk kimliyinin Avrasiya tarixinin vazkeçilməz, inkarolunmaz faktoru olduğunu birmənalı şəkildə təsdiq edirdi. Lakin bu tezis və onu

söyləyən türkoloq velikorus düşüncə daşıyıcıları olan rus-sovet ideoloqlarına lazım deyildi. Onlar az bir müddətdən sonra bu kimi türkoloqların “lazımsız” olduğunu dövlətə izah edəcək və bununla mövcud türkologiya elminin qətlinə fərman veriləcək, ardı ilə sonrakı onilliklərin tarixi dərsliklərində türk tarixi tamamilə təhrif olunacaq, onların Avrasiya tarixindəki rolu əhəmiyyətsiz səviyyəyə qədər kiçildiləcək və ən başlıcası, bu yalançı türk tarixi sovet məktəblilərinin beyinlərinə yeridiləcək, türk tarixi haqqında mahiyyətində yalan duran yeni stereotiplər formalaşdırılacaqdı. Hətta o dərəcədə ki, müasir Rusiyanın dövlət başçısı səviyyəsində Qazaxıstan kimi zəngin və möhtəşəm milli dövlətçilik (xanlıq) tarixinə malik olan bir türk ölkəsinin tarixinin ümumiyyətlə olub-olmamağı şübhə altına alınacaq və o, sovet dönməsində süni şəkildə yaradılmış dövlət elan olunacaqdı. Necə ki, indi də velikorus tarixçiləri və onların verdiyi direktivləri tutuquşu kimi təkrarlayan erməni “tarixçiləri” “Azərbaycan” sözünün 1920-ci ildə qurulmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin adında milli varlığımızın siyasi işarəsinə çevrilməsini əsas götürüb, Azərbaycan dövlətçilik tarixinin 1918-ci ildən başladığını söyləyirlər. Əlbəttə, bütün bunların hamısı 1926-cı il Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndələrinin faciəvi şəkildə məhv edilməsinin – türkologiyanın genosidinin və qondarma sovet türkologiyasının yaradılmasının nəticəsidir. Təbii ki, bu faciə baş verməyə idi, türk milli kimliyinin tarixi ilə bağlı bugünkü patologiyalar da baş alıb getməzdi. Bu cəhətdən, V.V.Bartoldun Orxon yazılarında özünün türk olduğunu VI əsrdə daşlara həkk edən xalqın türk mənşəli olmasına dil abidələri tapılana qədər də heç bir şübhə olmamasını söyləməsi bir elmi həqiqət kimi, əslində, rus-sovet ideoloqlarının qarşısında duran çox böyük bir əngəl idi. O, əngəli necə aşmaq, Bartold və digər türkoloqların fikirlərini necə təhrif etmək, bu alimlərin yazıb-yaratdığı və ümumiyyətlə, mövcud olduğu şəraitdə yeni türkologiyayı, yəni saxta tarix yazacaq sovet türkologiyasını necə formalaşdırmaq rus və rusbaşlı sovet ideoloqlarını Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra düşündürən ən mühüm məsələ idi. Yaxud S.Borozdin qurultaydakı məruzəsində vurğulayırdı ki, SSRİ-nin türk xalqlarının tarixi taleləri heç də kifayət qədər və dolğun araşdırılmayıb. Yazılı mənbələrin məlumatları ilə tamamlanmayan boşluqları doldura bilən maddi mədəniyyət abidələri xüsusilə az istifadə edilib. Xəzərlərin, Volqa bolqarlarının, cənubi Rusiya çöllərinin tez-tez dəyişən sakinlərinin, Orta Asiya türk tayfalarının, Azərbaycan məskunlarının və ilaxır qədim abidlərinin tədqiqi zəruri tələbatdır [7, s.42].

Alimin bu fikri bir çağırış, sovet türk tarixşünaslığına verilən istiqamət idi. S.Borozdin bu mənada türk tarixinin maddi və mənəvi qaynaqlar əsasında obyektiv şəkildə yazılmasını zəruri hesab edirdi. Ancaq onun məruzəsindəki fikirlər, çağırışlar, yeni istiqamətlər rus-sovet ideoloqlarının niyyət və maraqlarına uyğun gəlirdimi?

Məruzədən aydın olur ki, alimin keçmiş çar imperiyasının elm siyasətini tənqid edən fikirləri sovet tarixşünaslıq ideoloqlarının maraqlarına kəskin şəkildə zidd idi. Məsələn, S.Borozdin məruzənin sonunda belə bir fikir də irəli sürür ki, köhnə Krım tədqiqatlarını davam etdirmək və dərinləşdirmək, həmçinin bizim türk xalqlarının məskunlaşdıqları başqa tarixi yerlərdə də analoji işlərə başlamaq zəruridir [7, s.46].

Məhz bu gün baş verən hadisələr fonunda S.Borozdinin Krım-türk tarixi ilə bağlı irəli sürdüyü çağırışın mahiyyəti daha aydın və bütün çılpalığı ilə görünür. Krımı onun köklü və aborigen sakinləri olan Krım tatarlarının əlindən zor gücünə almış Rusiya çar imperiyasının siyasi varisləri kimi çıxış edən sovet dövlətinin Krım məsələsinə münasibəti S.Borozdinin elmi və mənəvi mövqeyi ilə tam ziddiyyət təşkil edirdi. Tarixi proseslərin gedişi çox keçmədən bu ziddiyyəti açıq şəkildə üzə çıxardı: sovet hakimiyyəti nəinki Krım-türk tarixşünaslığının inkişafına şərait yaratmadı, əksinə, XX əsrin 40-cı illərində Krım tatar xalqını kütləvi və amansız deportasiyaya məruz qoydu. Əsrlər boyu yaşadıkları, zəngin mədəniyyət və dövlətçilik ənənələri yaratdıqları ana vətənlərindən zorla qoparılan Krım türkləri süngülərin gücü ilə Qazaxıstana və Sovet İttifaqının digər ucqar bölgələrinə sürgün edildilər. Bu hadisə təkcə fiziki məhv etmə aktı yox, eyni zamanda bütöv bir xalqın tarixi yaddaşına, mədəni irsinə və mənəvi varlığına qarşı həyata keçirilmiş sistemli maddi və mənəvi

genosid idi. Məhz bu faktın özü 1926-cı ildə Birinci Türkoloji Qurultayı keçirən sovet dövlətinin əsl niyyətinin obyektiv və müstəqil türkologiya elminin formalaşdırılması olmadığını bu gün bütün aydınlığı ilə ortaya qoyur. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndələrinin demək olar ki, heç birinə aman verilmədi. Türkiyədən qurultaya qatılmış nümayəndələr istisna olmaqla, digər iştirakçılar sovet ideoloji maşınının dəmir çəpərləri arasında amansız təqiblərə məruz qaldılar. Repressiya dalğası milli düşüncə daşıyıcıları ilə yanaşı, vaxtı ilə çar Rusiyasına sədaqətlə xidmət etmiş, sovet sisteminə loyallıq nümayiş etdirmiş alimləri belə əhatə etdi. Bu fakt bir daha sübut edir ki, totalitar sistem üçün təhlükəli olan ayrı-ayrı şəxslər deyil, milli yaddaşı, tarixi kimliyi və intellektual müstəqilliyi təmsil edən elmi düşüncə idi.

Bu cəhətdən haqlı bir sual meydana çıxır: əgər mövcud türkologiya elminin aparıcı simalarını, əsasən, qeyri-türk mənşəli alimlər təşkil edirdisə və onların da böyük əksəriyyəti çar Rusiyası dövrünün imperiya təfəkkürü ilə formalaşmış mütəxəssislər idilərsə, bu halda sovet hakimiyyəti tərəfindən onların amansız repressiyalara məruz qoyulmasının əsl məqsədi nə idi? Məsələnin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, çar dövrünün alimləri dünya elmi ənənələri zəminində yetişmiş, nisbi də olsa, müstəqil və sərbəst təfəkkürə malik intellektual zümrəni təmsil edirdilər. Kapitalist dünyasını bütün səviyyələrdə, o cümlədən elmi müstəvidə inkar edən sovet ideologiyası üçün bu cür müstəqil düşüncə sahibləri “köhnə dövrün qalığı” kimi qəbul edilir və daim şübhə obyektı sayılırdı. Sovet hakimiyyəti üçün təhlükə yaradan amil onların etnik mənsubiyyəti deyil, ideoloji çərçivələrdən kənarda düşünmək qabiliyyəti idi. Birinci Türkoloji Qurultay, mahiyyət etibarilə sovet ideoloqlarının “keçmişi”, yəni kapitalist elmi ənənəni təmsil edən türkoloqlara qarşı etimadsız münasibətini açıq şəkildə üzə çıxardı. Qurultaya qatılan alimlər sovet hakimiyyətinin türk xalqlarının guya gələcək inkişafı ilə bağlı irəli sürdüyü ideyaları səmimiyyətlə qəbul edərək, türklüyün və türkologiyanın perspektiv inkişafı ilə bağlı genişmiqyaslı və strateji əhəmiyyətli ideyalar irəli sürdülər. Əgər bu ideyalar real şəkildə həyata keçiriləydi, sayca çox və geniş coğrafiyanı əhatə edən türk xalqları sovet dövlət quruculuğunun bütün sahələrində aparıcı mövqeyə malik hakim xalqlara çevrilə bilərdilər. Lakin “formaca – milli, məzmunca – sosialist” kimi son dərəcə hiyləgər və manipulyativ şüarla milli quruculuq siyasəti aparan rus-sovet dövlətinin türk xalqlarının təbii, dialektik və milli əsaslara söykənən inkişafında heç bir marağı yox idi. Əksinə, onların əsl niyyəti türk xalqlarının inkişafını formal və zahiri modellər çərçivəsində təmin etmək, mahiyyət etibarilə isə çarizm dövründə olduğu kimi, onların milli, mədəni, iqtisadi və siyasi potensialını istismar etmək, bu istismarı ideoloji maska altında davam etdirmək idi. Məhz bu səbəbdən Birinci Türkoloji Qurultayın sənədləri, çıxışları və qəbul edilmiş qərarları sonradan stalinizm repressiyalarını həyata keçirən müstəntiqlərin əlində gələcək inkişaf proqramlarından ittiham aktlarına çevrildi. Qurultay iştirakçılarının hər biri orada səsləndirdiyi fikirlərə, irəli sürdüyü ideyalara və elmi mövqeyinə görə amansız şəkildə cəzalandırıldı. Bu proses sözün həqiqi mənasında yalnız ayrı-ayrı alimlərin deyil, bütövlükdə türkologiya elminin məhvi, repressiyası və ideoloji “soyqırımı” idi. Beləliklə, bu gün bir həqiqət bütün aydınlığı ilə ortaya çıxır: Birinci Türkoloji Qurultayda edilən çıxışlar və qəbul olunan qətnamələr mahiyyət etibarilə türk milli kimliyi və türk mentalitet sistemi ilə bilavasitə bağlı idi. Doğrudur, “türkologiya” anlayışı çox zaman ilk növbədə dilçiliklə assosiasiya olunur, lakin Birinci Türkoloji Qurultay göstərdi ki, türkologiya yalnız dilçiliklə məhdudlaşmır. Qurultayda türkoloji tarix, türkoloji fəlsəfə, türkoloji etnoqrafiya, türkoloji incəsənət və digər sahələrin inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirildi. Bu istiqamətlərin hamısı tam olaraq türk milli kimliyinin təməlinə dayanan milli mentalitet sisteminin formalaşdırılmasına və inkişafına xidmət edirdi. Lakin əsl məqsədi türk milli kimliyinin təhrif edilməsi olan sovet ideoloqları bu prosesə imkan verə bilməzdilər. Nəticə etibarilə, Qurultaydan sonra türk mental dəyərlərinin sistemli şəkildə təhrif edilməsi, bununla da türk milli kimliyinin həm elmi, həm də praktiki müstəvidə deqradasiyaya uğradılması siyasəti həyata keçirilməyə başlandı. Mentalitet, elmi ədəbiyyatlardan da məlum olduğu kimi, “konkret mədəniyyət və psixologiyaya

malik olan bir xalqın inteqral xarakteristikası” (E.Əliyev), “fərdi və kollektiv şüurun spesifik səviyyələrini xarakterizə edən təfəkkür tipi” (Q.Əliyev), “mədəniyyətin milli özünəməxsusluğu – ona xas olan şüur tipi, həyat tərz, ənənələr və s.” (H.Quliyev), “analitik təfəkkürü, şüurun inkişaf formasını yarımşüuri mədəni şifrələrlə birləşdirməyə imkan verən” anlayış (P.S.Qureviç, O.İ.Şulman), “milliliyin müəyyənlik prinsipi, onun dominant xassəsi, millətin mənəvi aləm” (V.X.Bolotokov, A.M.Kumikov) və s. kimi səciyyələndirilir [4; 5; 13; 12; 11]. Milli kimlik, milli mentalitet “insanların tarixən əmələ gəlmiş, dil, ərəzi, iqtisadi həyat birliyi, mədəniyyət ümumiliyində təzahür edən mənəviyyət birliyi zəminində meydana çıxmış sabit birliyi olan” (A.Şükürov) “millət”i formalaşdırır [9].

Birinci Türkoloji Qurultayda qoyulan məsələlər əgər həyata keçsə idi, yeni epoxada türk milli kimliyinin ifadəsi olan milli xarakter qorunacaq və onun inkişafına təkan veriləcəkdə. Lakin sovet ideoloqları buna imkan verə bilməzdilər. Çünki qurultayda milli adına haqqında danışılan nə vardısı hamısı – türk milli kimliyinin sistem şəklində inkişafına xidmət edəcəkdə. Belə ki, sistem, bu anlayışın ensiklopedik tərifindən də məlum olduğu kimi, “öz aralarında müəyyən münasibətdə və əlaqədə olan konkret bütövlük, vəhdət əmələ gətirən ünsürlərin məcmusu”dur [6, s.374] və bu mənada bir-biri ilə qırılmaz əlaqədə olan mənəvi vahidlərindən təşkil olunur. Həmin mənəvi vahidlərini akademik N.Cəfərov belə səciyyələndirir: “Milli mədəniyyət, milli təfəkkür və milli mövcudluq – bunların dialektik münasibəti milli xarakteri verir...; Milli mövcudluq milli xarakterin maddi əsasıdır – bu anlayışda xalqın tarix səhnəsinə gəlişi, coğrafi lokallaşması, yerdəyişmələri, məskunlaşmaları... ifadə olunur...; Milli təfəkkür milli xarakterin potensialıdır – bu anlayışda xalqın yaradıcılıq imkanı ifadə olunur...;

Milli mədəniyyət isə milli xarakterin bilavasitə göstəricisidir – bu anlayışda xalqın bütün tarixi boyu yaratdığı nə varsa, hamısı ifadə olunur” [3, s.16]. Birinci Türkoloji Qurultayın qərar və qətnamələri həyata keçsə idi, əsasını – nüvəsini türk milli kimliyinin təşkil edəcək “türk milli ideologiyası”nın meydana çıxması ilə nəticələnəcəkdə. Buna isə rus şovinist ideoloqları imkan verə bilməzdilər. Çünki prof. A.Şükürovun da göstərdiyi kimi, “milli ideologiyanın əsas məqsədi kütlələri səfərbərliyə almaqdır. Milli ideologiyanın tələbləri sırasında: dövlətçiliyin, milli mənafeyin müdafiə edilməsi, milliyyətinə asılı olmayaraq, hər bir vətəndaşın haqlarının ümumbəşəri tələblər səviyyəsində qorunması, bərabər seçki hüququnun tətbiqi, milli azlıqların və etnik qurumların, dilinin, mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin inkişafına şərait yaradılması, dövlət idarəedici orqanlarında onların düzgün təmsil olunması və s. amillər mühüm yer tutmalıdır” [10, s.82]. Sovetlərin acı təcrübəsi sübut etdi ki, velikorus kimliyi öz mahiyyətini heç bir epoxada dəyişməmiş. Qafqazı xristian-pravoslav xilaskarlıq ideyaları ilə işğal edən rus imperiyasının məqsədi heç də “din qardaşları” gürcüləri “müsəlman-kafirlərin” əlindən xilas etmək yox, imperiyanın ərəzilərini genişləndirmək, yeni müstəmləkələr əldə etmək idi. Rus şovinizminin bütün mahiyyəti özünü tez bir zamanda bütün çılpalığı ilə göstərdi. XX əsrin əvvəllərində imperiyada sosial-iqtisadi münasibətlərin dözülməz həddə çatması bizə tarix dərslərlərindən yaxşı məlum olan Oktyabr inqilabı ilə nəticələndi. Çarizm süqut etdi, sovet quruluşu bərqərar oldu. Lakin insanların yeni quruluşa olan inamı tezliklə sarsıldı. Çünki marksizm adı altında tətbiq etdikləri ideologiyanın əsasında maskalanmış velikorus kimliyi dururdu. Məhz bu kimlik türk xalqlarına istisnasız olaraq istismar subyektləri kimi baxdığı üçün Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndələrini və onun ideyalarını amansızcasına məhv etdi. Sovet ideoloqlarının belə amansızlığının bir səbəbi də onların türk milli kimliyinə dərinədən bələd olmaları idi. Onlar, S.Rzasoyun təbircə desək, çox gözəl bildirdilər ki, “türklər sıradan bir xalq yox, Avrasiya materikinə siyasi-etnik tarixini yaradan və yaşadan əsas etnoslardan biridir. Avropa, Asiya və Şimali Afrika qitələrinin tarixini türk etnosundan kənarda təsəvvür etmək mümkün deyildir. Çünki bu tarixin əsas yaradıcılarından biri türklərdir. Bu üç qitənin tarixi daim türklərlə nəfəs almışdır. Türk etnosu tarixən təbiətin və mədəniyyətin bütün stixial enerjisini özünə akkumulyasiya edərək, superetnos səviyyəsinə qalxmış, Avropa və Asiyada

tarixin gedişatının siyasi, inzibati, mədəni harmoniyasını müəyyənləşdirmişdir. Avrasiyanın etnokosmik həyat alqoritmləri daim türk etnosunun enerjisi ilə qidalanmışdır. Bu cəhətdən Türk etnosu ilə hər hansı şəkildə tarixi ünsiyyətdə olmaq özünü bir etnos kimi tükənməz etnokosmik enerji ilə təmin etmək deməkdir” [8, s.15]. Bütün bu deyilənlər fonunda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında imzaladığı Sərəncamın əsl mahiyyəti və ideoloji məzmunu bu gün bütün aydınlığı ilə görünür. Sərəncamda xüsusi vurğulandığı kimi, “Birinci Türkoloji Qurultay ortaq zəngin keçmişə və qədim irsə malik türk xalqlarının mədəni integrasiyasında mərhələ yaratmış müstəsna əhəmiyyətli hadisələrdəndir” [2]. Bu qiymətləndirmə Qurultayın təkə tarixi-elmi hadisə deyil, eyni zamanda türk xalqlarının milli yaddaşının, kimlik şüurunun və mədəni birlik ideyasının formalaşmasında fundamental rol oynadığını bir daha təsdiqləyir. Tarix sübut etmişdir ki, türk xalqlarının bütün inkişaf yolu onların öz türk milli kimliyini dərk etməsindən keçir. Bu proses təsadüfi deyil, ümummilli və ümumtürk ideya sisteminə əsaslanan tarixi zərurətdir. Ümumtürk birlik ideyası hər bir türk xalqının öz milli kimliyi səviyyəsində reallaşır və bu reallaşma milli dövlətçilik, mədəniyyət, dil və mənəvi özünüdərk müstəvisində konkret məzmun kəsb edir. Birinci Türkoloji Qurultay məhz bu ideyanın elmi, fəlsəfi və mədəni əsaslarını formalaşdıran ilk beynəlxalq platforma olmuşdur. Məhz bu kontekstdə Ümummilli lider Heydər Əliyevin “Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam” fikri yalnız milli qururun ifadəsi kimi deyil, eyni zamanda türk kimliyinin Azərbaycan modeli əsasında milli təcəssümü kimi dəyərləndirilməlidir. Bu ideya, mahiyyət etibarilə, Birinci Türkoloji Qurultayda irəli sürülmüş milli kimlik, dil, mədəniyyət və tarixi yaddaş konsepsiyasının müasir dövrdə canlı və praktik ifadəsidir. Heydər Əliyevin ideoloji xətti milli kimliyi qapanmış etnik çərçivə kimi deyil, açıq, integrativ və dövlətçilik yönümlü dəyər sistemi kimi təqdim etmişdir. Bu ideoloji xətt bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən ardıcıl və sistemli şəkildə davam etdirilir. Xüsusilə Türk Dövlətləri Təşkilatının fəaliyyətinin gücləndirilməsi, onun institusional əsaslarının möhkəmləndirilməsi və türk dövlətləri arasında siyasi, iqtisadi, mədəni və humanitar əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi bu siyasətin real nəticələrindəndir. Türk Dövlətləri Təşkilatı artıq sadəcə məsləhətçi platforma deyil, ortaq tarixi yaddaşa, mədəni kimliyə və strateji maraqlara söykənən integrasiya mexanizmi kimi çıxış edir. Bu integrasiyanın ən mühüm istiqamətlərindən biri də ortaq dil və ortaq kommunikasiya məkanının formalaşdırılması məsələsidir. Birinci Türkoloji Qurultayda latın qrafikası əsasında vahid ümumtürk əlifbasına keçid ideyasının irəli sürülməsi təsadüfi deyildi. Bu ideya türk xalqlarının elmi, mədəni və mənəvi birliyinin əsas şərti kimi düşünülmüşdü. Bu gün Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində ortaq terminoloji bazanın yaradılması, dil siyasətinin uzlaşdırılması və ortaq ünsiyyət mühitinin formalaşdırılması istiqamətində atılan addımlar Birinci Türkoloji Qurultayın ideyalarının müasir tarixi şəraitdə davamı kimi qiymətləndirilməlidir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Prezident İlham Əliyevin imzaladığı Sərəncam Birinci Türkoloji Qurultayın ideyalarını təkə tarixi yaddaş müstəvisində bərpa etmir, eyni zamanda onları müasir siyasi, mədəni və geostrateji reallıqlar fonunda aktual və işlək ideoloji xəttə çevirir. Bu Sərəncam türk xalqlarının milli kimliyinin qorunması, ümumtürk birlik ideyasının möhkəmləndirilməsi və ortaq gələcək perspektivlərinin formalaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyan dövlət sənədidir.

Ədəbiyyat / References

1. Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. – Bakı, 9 oktyabr 2005-ci il.

2. Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. – Bakı, 22 oktyabr 2025-ci il.
3. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. – Bakı: Az. Ata M, 2002, 600 s.
4. Əliyev E. Azərbaycan mentaliteti haqqında // “Xalq qəzeti”, 20 dekabr 1998.
5. Əliyev Q. Mentalitet: milli ləyaqət ölçüsündə // “Azərbaycan” qəzeti, 6 aprel 2001.
6. Fəlsəfə. Ensiklopedik lüğət. – Bakı: “Azərbaycan ensiklopediyası” Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 1997, 471 s.
7. Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Ə. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). – Bakı: Çinar-Çap, 2006, 570 s.
8. Rzasoy S. Muğanlıda Novruz karnavalı. – Tiflis: Tbiliselebi, 2014, 103 s.
9. Şükürov A. Fəlsəfə. – Bakı: Adiloğlu, 2002, 490 s.
10. Şükürov A. Qloballaşma və fəlsəfə. – Bakı: Adiloğlu, 2002, 391 s.
11. Болотоков В.Х., Кумыков А.М. / Национально-психологические проблемы в русского зарубежья. – Москва, 1997, 339 с.
12. Гуревич П.С., Шульман О.И. Очерк «Ментальность, менталитет» / Культурология. Энциклопедия: в 2-х томах. Том 1. – Москва, 2007, с. 1270
13. Кулиев Г. Архетипичные азери: лики менталитета. – Баку: Йени Несил, 2002, 246 с.
14. https://az.wikipedia.org/wiki/Milli_kimlik
15. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D1%82%D0%...>